

OSMANLI KADISI/MÜDERRİSİ MARUF B. AHMED'İN İMÂMİYYE ŞİASINA ELEŞTİRİLERİ

Adem ARIKAN*

ÖZET

XVI. asırda Safevî Kızılbaş halifeleri, İran'dan Anadolu'ya Şii itikâdı ile ilgili kitaplar getirerek bu kitapların halk arasında okunmasını sağlamış, bu itikâdı yaymaya çalışmışlardır. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin kitapları Safevî Devleti'nde Şia'nın kurumsallaşmasında ve propagandasında başlıca müracat kaynaklarındandır. el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme* isimli eserinde İmâmet konusunu ele almış ve İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliğini savunmuştur. Sünnî yazar Ma'rûf b. Ahmed genel olarak Râfıza'ya, özeldense el-Hillî'nin bu eserine karşı *Kitabü'l-Berâhîni'n-Nevâkız Delâlati'r-Revâfız*¹ adıyla bir reddiye yazmıştır. Müellifin dönemin siyasi olaylarına yaptığı atıflar, çeşitli vesilelerle aktardığı kendi gözlemleri önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kadı, Maruf b. Ahmed, İmamiyye, Eleştiri.

THE OTTOMAN QADI MAROOF B. AHMAD'S CRITIQUE TO IMAMIYYA

Abstract: In 16th century the Caliphs of Safawi Kizilbas brought some books about Shiite beliefs from Iran to Anatolia in order to spread them among people. Works by Ibn al-Mutahhar al-Hilli was the main references for the purpose of institutionalisation of Shiite and for the propaganda of Safawi Empire. al-Hilli focuses on the subject of Imama in his a well-known book, *Minhaj al-Karama*, claiming that to be supporter of Shiite is necessary. Ma'ruf b. Ahmad, a Sunni scholar response to al-Hilli with his distinguished book *Kitab al-Barâhîn an-Navâqiz Delâlat ar-Ravâfiz*. His references to political events and his observations on social life in that time are importance.

Key Words: Ottoman, Qadi, Maroof b. Ahmad, Imamiyye, Critique.

I- GİRİŞ

Safevî Devleti'nin temelini oluşturan Erdebil Tekkesi, başlangıçta Sünnî bir çevrede, ağırlıklı olarak Sünnî öğretiyeye uygun tasavvufi faaliyetler yürütmüştür. Yapılan araştırmalar, Şeyh Safiyyuddin'in (ö. 735/1334) kendisi Sünnî -Şafii olmasına rağmen,² bütün Müslümanlara kucak açan biri olduğunu göstermektedir.

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademarikan@yahoo.com

¹ (كتاب البراهين النواقض دلالات الروافض)

² Farklı kayıtlar için bkz. Abdülbâkır Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiik*, s. 172-3.

Tekkede Şiîliğe meyil Hoca Ali (ö. 833/1429) zamanında başlamış, Şeyh Cüneyd (ö. 865/1460), Şeyh Haydar (ö. 894/1488) ve Şah İsmail (ö.930/1524) zamanında tekkeye tamamen hâkim olmuştur³.

NaHCıvan civarında, Şurur denilen yerde, Akkoyunlu ordusunu yendikten sonra Tebriz'e giren Şeyh İsmail, 907/1501'de merasimle tahta oturmuş ve artık hem şeyh hem de şah olmuştur.⁴ Şah İsmail tahta oturduktan sonra on iki imam adına hutbe okutmuş ve İmâmiyye mezhebini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiştir⁵. Safevî Devleti'nin, İmâmiyye Şiîliğini resmî mezhep olarak kabul ettikten sonra, temel hedeflerinden biri de İmâmiyye'yi, tek meşrû dinî hareket olarak, ülkenin her tarafına yaymaktır. Bunun için diğer gruplar, baskılara uğramış, mezhep değiştirmeye zorlanarak birçoğu kılıçtan geçirilmiştir⁶. Köprülü'ye göre Safevî Hanedanı, doğu ve batısındaki Sünnî Türk devletlerine mukavemet edebilmek için, İran'da Şiîliği bir devlet mezhebi haline sokmaya ve İran'ın Sünnî mıntıkalarına da zorla kabul ettirmeye mecburdu. Tamamıyla siyasî bir mahiyette olan bu harekete karşı, Osmanlı Devleti'nin Sünnîliği savunması ve Anadolu ve Rume- li'deki Safevî propagandasına sert karşılıklar vermesi zaruriydi. Din boyası altında saklanan bu hareketler, hakikatte, siyasi menfaatlere dayanan tarihi zaruretlerden başka bir şey değildi.⁷ Safevîler'in İmâmiyye'yi resmi mezhep olarak kabul etmeleri, Şîa için önemli bir aşamadır. Şîa yazar Ali Şeriati bunu şöyle ifade ediyor:

“Şîilik iki bölüme ayrıldı. Birincisi İslam'ın başlangıcında var olan ve ne mutlu ki şimdi de var olmayı sürdüren Ali Şîası'ydı. Ötekiyse o tarihe dek varlığı bulunmayan ve Ali Şîası'nın tahrif edilip kötü bir şekle sokulmasıyla ortaya çıkan ve ne yazık ki şimdi de var olan Safevî Şîası'dır”⁸.

Erdebil tarikatında halifelik müessesesi çok büyük bir öneme haizdi. Erdebil Ocağı'nın halifeleri, ilk başlarda irşad vazifesiyle uğraşmışlardı. Ancak ocaktaki değişiklik neticesinde, halifelik müessesesi de mahiyet değiştirmeye başlamış, halifeler de şeyhleri gibi aktif siyasetin içine girmişlerdi. Bu halifelerin görevlerinden birinin Osmanlı ülkesinde, kendi taraftarlarının çok olduğu bölgelerde isyan ve ayaklanmalar çıkarmak olduğu belirtilmektedir⁹.

³ Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 59, 227; Hasan Onat, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, *İslamiyat*, VI (2003), sayı. III, 111-126; Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*, s. 55.

⁴ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 21-2.

⁵ Ekinci, s. 134; Teber, s. 94.

⁶ Mazlum Uyar, *Şîi Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, s. 111; Sümer, s. 2-3, 24-5.

⁷ W. Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (izahlar: M. Fuad Köprülü), s. 245.

⁸ Ali Şeriati, *Ali Şîası Safevî Şîası*, s. 198.

⁹ Sümer, s. 82; Ekinci, s. 119-124; Teber, s. 71. Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyılda Kızılbaş ayaklanmaları için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 345 vd; Ahmet Refik, “Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşilik”, *Darulfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IX, sayı: 2, s. 21-30; Sümer, s. 32-5, 78-80; Ekinci, s. 153; Sayın Dalkıran, *Ahmed Feyzi Çorûmî'nin el-Feyz'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şî'i Akîdesine Tenkidleri*, s.10 vd.

Erdebil tarikatında halifelerin başka bir görevi de mezhebin propagandasını yapmaktı. İsmailî-Batinî fikirlerin tesiri ve Hurûfî anlayış biçiminin Bektaşîliğe sızması sözkonusu olmasına rağmen, yapılan araştırmalar, XVI. asra kadar, Anadolu'da Şîilikten veya şîileşmeden söz etmenin pek mümkün olmadığını ortaya koymuştur¹⁰. Bu dönemde Safevî halifeleri, İran'dan Anadolu'ya Şîî itikâdı ile ilgili kitaplar getirip dağıtmışlar, bu kitapların halk arasında okunmasını sağlamış, böylece Şîî itikâdını yaymaya çalışmışlardı¹¹. Tespit edilmesi durumunda bu tür kitaplara el konulduğu mühimme defterlerinden aktarılan kayıtlardan anlaşılmaktadır¹². Ancak Şah İsmail, bu iş için kitap bulmakta zorluk çekmekteydi. Çünkü Şîîlik anlayışları farklıydı¹³ ve fıkıh kültürleri yoktu.¹⁴ Hasan Rumlu'nun kaydettiğine göre devlet tarafından Şîîlik benimsenmişti. Ancak Mezhebin kaide ve kuralları bilinmiyordu. Çünkü ellerinde İmâmiyye fıkhıyla ilgili hiçbir kitap yoktu.¹⁵ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö.726/1325) *Kavâidü'l-İslam*¹⁶ adlı kitabının birinci cildi kadıya verilmişti. Böylece ondan meseleler öğreniliyor, öğretiliyordu.¹⁷ Bu kitaptan Anadolu'ya da gönderilmekteydi¹⁸. Bu bilgiler, bize el-Hillî'nin eserlerinin Safevîler için önemini göstermektedir.

el-Hillî, değişik konularda çok sayıda eser vermişti. *Minhâcü'l-Kerâme* isimli eserinde imâmet konusunu ele almakta ve İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliğini savunmaktadır. Çağdaşı olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), el-Hillî'nin bu eserine karşı *Minhâcü's-Sünne* adıyla bir reddiye yazmıştı¹⁹. el-Hillî'nin görüşleri sonraki dönemlerde de Sünnî çevrelerin dikkatini çekmeye devam etmiş olmalıdır. Safevîler'in kuruluşu ve ilk iki sultanı döneminde, Osmanlı devletinin Şam bölgesinde değişik merkezlerde, kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunan Sünnî yazar Ma'rûf b. Ahmed de bu esere karşı bir reddiye yazmıştır. *Kitâbü'l-Berâhîni'n-Nevâkız Delâlati'r-Revâfız* adıyla yazılan eserde el-Hillî'nin bu eserindeki

¹⁰ Onat, *a.g.m.*, s. 5.

¹¹ Ekinci, s. 119-124; Teber, s. 69; Dalkıran, *Ahmed Feyzi Çorûmî*, s. 10.

¹² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 12; Ahmet Refik, "Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşîlik", s. 53.

¹³ Sümer, s. 3.

¹⁴ Kemal es-Seyyid, *Nuşûu ve Sukûtu'd-Devleti's-Safeviyye*, s. 37.

¹⁵ Ancak bu durum bütün İran için geçerli değildi. Kaşan, Şebzevar, Esterabad, Rey, Tus gibi İran şehirlerinde Şîî fıkıh kitaplarının nüshaları bulunmaktaydı (Resul Caferiyan, "Pezûheşi der Bârei İntikâli Kitabhây-i Kuheni Şîî ez Serzeminhây-ı Arabî be İran der Âğâz-i Devre-i Safavî", *Makâlât-ı Târihi*, IV, Kum, 1374, s. 92).

¹⁶ *Kavâidü'l-Ahkâm fî Marifeti'l-Helâl ve'l-Harâm*. bkz. Andrew J. Newman, *Studies on Iran in the Safavid period*, s. 352; H. R. Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, VI, 194.

¹⁷ Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 86 Ayrıca bkz. Newman, s. 352; Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, s. 135.

¹⁸ Michael M.J. Fischer, *Iran from Religious Dispute to Revolution*, s. 29.

¹⁹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, s. 82-108; Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", *DİA*, XVIII, 37-38; Adem Arıkan, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin "*Keşfü'l-Murâd fî Şerhi Tecridi'l-İ'tikâd*" Adlı Eserine Göre Dini ve Siyasî Görüşleri, s. 24.

görüşlerine cevaplar verilmektedir. Bu iki reddiyenin karşılaştırılması ayrı bir çalışma konusu olabilir. Biz, Ma'rûf b. Ahmed'in reddiyesini ele alacağız.²⁰

II- MÜELLİF MARÛF B. AHMED

Müellif ile aynı dönemde yaşayan İbnü'l-Hanbelî'nin (ö. 971/1563) *Dürrü'l-Habeş fî A'yâni Haleb* isimli eserinde verdiği bilgilere²¹ göre Marûf b. Ahmed Şerefüddin es-Sahyûnî ed-Dımaşkî eş-Şafiî, İbnü'z-Zuayyif diye bilinmektedir²². 895/1490 yılında doğmuştur.²³ İlim tahsilinde et-Takî el-Belâtınisî'den (ö. 936/1529) (ve başkalarından)²⁴ mülazemet almıştır. Fakih, usûlcü, muhaddis, tarihçi, edib ve şairdir. Birçok fenni kendinde topladığı ve müzakeresinin güzel olduğu ifade edilmektedir. Haleb'e bağlı Hârim'e ve Trablus'a bağlı Sayda'ya kadı olmuş,²⁵ 949/1542 yılında da Haleb'e kadı olarak²⁶ gelmiştir. 971/1564 yılında (Üsküdar'da)²⁷ vefat etmiştir²⁸. Ayrıca müellifin kendi ifadelerinden bir dönem Kahire'de bulunduğunu da anlaşılmaktadır²⁹.

Müellif, Kur'ân'ı ezberlemiş, tanınmış âlimlerden tefsir ilmi almıştır. Ayrıca ilm-i usûl ve mezheplerin furûunu okumuştur. *Sahih-i Buharî* ve diğer *kütüb-i sitte* hadis kitaplarını okumuş, icazet almıştır. Edebiyat, inşa, mensur ve manzum ilimlerini öğrenmiş, tarih ve akaid dersleri almış, mezhepleri araştırmıştır³⁰.

²⁰ Eseri hakkında detaylı çalışmalarımıza devam ettiğimiz Ma'rûf b. Ahmed'in reddiyesini, burada genel olarak ele alacağız.

²¹ Osmanlı döneminde yaşayan bilginlerden bahseden eserlerde müellif Ma'rûf b. Ahmed ile ilgili bilgi elde edemedik. Bu kaynaklarda yer verilen Trabzonlu Maruf Efendi farklı biridir. Bkz. Nev'îzade Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmiletî's-Şekâik* (Şekâik-ı Numaniyye ve Zeyilleri), II, 327; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 394; Cahit Baltacı, *Osmanlı Medreseleri* (XV-XVI. Asırlar), s. 511, 119, 196, 499.

²² İbnü'l-Hanbelî, *Dürrü'l-Habeş fî A'yâni Haleb*, II (I. kısım) s. 494. Ma'rûf b. Ahmed'in incelediğimiz kitabının kapağında şu ifade yer almaktadır: (الملة والدين معروف بن احمد بن صاحب ص... منكبوس بن...)

²³ el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâira bi-A'yâni'l-Mietî'l-Âşira*, III, 185.

²⁴ Ayrıca bkz. el-Gazzî, *el-Kevâkib*, II, 16.

²⁵ Müellifin bir dönem Sayda şehrinde kadılık yaptığı kendi ifadelerinde de yer almaktadır ("Ben Sayda şehrinde kadı iken..." s. 31^a).

²⁶ Enver Çakır'ın verdiği Haleb kadıları listesinde Ma'rûf b. Ahmed'in ismi yer almamaktadır (Enver Çakır, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı* (1516-1566), s. 100.). Çakır'ın kullandığı kaynağa baktığımızda bu listenin ihtiyatla verildiğini görmekteyiz (el-Gazzî, *Kitâbü Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, I, 235. el-Gazzî şöyle diyor: Mahkeme sicillerinin birinde Osmanlılar'ın Haleb'e girişinden (922/1516) yaklaşık 1385'e kadar Haleb kadılarını zikreden cetveller gördüm. Cetvelleri incelediğim zaman gördüm ki isimler tahrif edilmiş, kadılık yapanlardan bazıları zikredilmemiş, bazı kadılık yapmamışların isimlerine yer verilmiş... eş-Şakayıkü'n-Numaniyye ve başka bazı tarih kitaplarına bakarak mümkün olduğu kadar tashih ettim).

²⁷ el-Gazzî, *el-Kevâkib*, III, 187.

²⁸ İbnü'l-Hanbelî, *Dürrü'l-Habeş fî A'yâni Haleb*, II (I. kısım) s. 494-496; et-Tabbâh el-Halebî, *İ'lâmü'n-Nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-Şehbâ'*, VI, 50; Aynı kaynaklardan alınmış bilgilerle Ömer Abdusselam Tedmürî, *Mevsâatü Ulemâ'il-Müslimîn fî Tarihi Lübnan'il-İslâmî* (6.-10. h. asırlar), IV (2. kısım), s. 259-261.

²⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 5^b.

³⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 4^a.

Marûf b. Ahmed, İstanbul'da rasathaneyi kuran meşhur Takiyüddin er-Râsîd'in (ö. 993/1585) babasıdır³¹. Müellif Ma'rûf ismi yanında, Zeynüddin Ma'rûf, Muhammed, Molla Ma'rûf gibi farklı isimlerle de anılmaktadır. Ayrıca Takiyüddin'in ifadelerinden babasıyla birlikte İstanbul'a geldiğini ve onun Şam'da Sibâiyye ve Takaviyye medreselerinde müderris olduğunu öğrenmekteyiz³².

Ma'rûf b. Ahmed'in soyu için oğlu Takiyyüddin hakkındaki bilgilerden bir sonuca varmak mümkündür. Genel kanaat, Takiyyüddin'in Arap olduğu yönündedir. Ünver, Şeşen ve Dizâr onun Türk olduğunu savunmaktadır. Bunu da nesep zincirinin son halkasının bir Türk komutan olmasına bağlamaktadırlar³³. Aga Bozorg et-Tahrânî ise onun için "fârisî" sıfatını kullanmaktadır³⁴.

Maruf b. Ahmed, kaynaklarda, Şîî âlim Şehîd-i Sâni'nin öldürülmesi ile ilgili kayıtlarda da karşımıza çıkmaktadır.³⁵ O, Şehîd-i Sâni'yi İstanbul'a ihbar etmekle suçlanmaktadır.³⁶

III- KİTÂBÜ'L-BERÂHİNİ'N-NEVÂKİZ DELÂLÂTİ'R-REVÂFİZ

Maruf b. Ahmed eserini 964/1557 yılında³⁷ yazmıştır. O, bu eserinde³⁸ (Kanuni) Sultan Süleyman Han³⁹ ve Ali Paşa'ya⁴⁰ dua etmektedir. Ali Paşa muhteme-

³¹ Ramazan Şeşen'in Takiyüddin'in kendi eserlerinden verdiği nesep zincirlerinde onun babası olduğu net olarak ortaya çıkmaktadır. Ramazan Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin er-Râsîd'in Soyu Üzerine" *Erdem*; Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c. IV, sayı: 10, 1988, 165-173. A. Süheyl Ünver'in verdiği Takiyüddin'in nesep zincirlerine (*İstanbul Risaleleri*, V, 75, 79, 172.) baktığımızda dedesinden itibaren aşağı doğru gidildikçe isimler değişmektedir. Onun aktardığına göre Takiyüddin, kendi nesebini *Reyhânetü'r-Rûh* (Veliyüddin Efendi K. No. 2305, Rasadhane Kütüphanesi No. 218) eserinin sonunda "Seyyid Takiyüddin Mehmed b. Ma'rûf b. Ahmed b. Yusuf..." şeklinde yazmaktadır. Muammer Dizer (*Takiyüddin*, s. 24.) de aynı eserden aktararak Takiyüddin b. Muhammed b. Ma'rûf... şeklinde vermektedir. Aynı eserden hareketle Takiyüddin, birine göre müellifimizin oğlu, diğerine göre ise torunu olmaktadır.

³² "Ba'dehu nefsi-i Şam'da Sibâiyye ve Takaviyye medreselerinin müderrisi pederim merhum Ma'ruf Efendi ile darunnasr ve'z-zafer Kostantîniyye'ye -sânehullahu an külli'l-belâyâ- gelup..." Dizer, s. 26 (Kandilli Rasathanesi'de No. 51 ile kayıtlı mecmuanın son yaprağından naklen); Ünver, s. 76.

³³ Ünver, s. 75; Şeşen, s. 167; Dizâr, s. 25.

³⁴ Aga Bozorg et-Tahrânî, *ez-Zeria*, III, 383, No: 1385.

³⁵ el-Âmilî, *Emeli'l-Âmil*, s. 90; es-Sadr, *Tekmilü Emeli'l-Âmil*, s. 215; el-Hûî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs*, VII, 376.

³⁶ Bu konuyu daha detaylı olarak başka bir çalışmada ele almayı düşünüyoruz.

³⁷ Râfıza'nın onikinci imam, imam-ı muntazır hakkındaki görüşü eleştirilirken kullanılan "yaklaşık 260 (874) yılından günümüz 964 (1557) senesine ve zamanın sonuna kadar imam, gizli olan, ne yaptığı, kendisine ne yapıldığı gerçekten bilinmeyen bir çocuk..." ifadesinden eserin yazılış tarihinin 964 (1557) olduğu anlaşılmaktadır (*Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 20^a).

³⁸ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, 19015 numarada yer alan eser, 258x157-1 72x90 mm boyutunda, 119 varak olup her sayfa 21 satırdır. Yazı türü, nesihdir. Kül rengi kâğıt; çaharkuşe, kahverengi meşin, ebru kâğıt kaplı, miklebli bir cildi vardır. Söz başları kırmızıdır. İsmail Çelebi'nin satınalma kaydı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf mührü vardır. Bkz. *Milli Kütüphane Yazma Eserler Kataloğu*, https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=68767.

³⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 6^a. Kanunî Sultan Süleyman Han, 1520 (926) hükümdar olmuş, 1566 (974)'te vefat etmiştir. M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, XI, 99-155; Kütükoğlu, s. 403

⁴⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 6^b.

len Semiz Ali Paşa'dır ki 956/1549'da Mısır beylerbeyi olmuştur, 961/1554'e kadar burada kalmıştır. 968/1561'de vezir-i azam olmuş, 972/1565'de ölümüne kadar bu görevinde kalmıştır⁴¹. Müellifin oğlu Takiyüddin'in Ali Paşa ile ilişkisi bilinmektedir⁴². Müellif de risaleyi yazmasına, Kahire'de bulunduğu sırada duyduklarının sebep olduğunu ifade etmektedir⁴³.

Maruf b. Ahmed, bu kitabında, diğer birçok kaynağın yanında, özellikle İmamü'l-Harameyn, eş-Şehristânî, İbn Hazm, Fahreddin er-Razî, Âmidî, Kâdı Beydâvî, es-Sübki, İbn Teymiyye, et-Taftazânî ve el-Cürcânî gibi âlimlerin eserlerine sık sık atıfta bulunmaktadır.

A- Eserin Yazılış Sebebi

Ma'rûf b. Ahmed, *Kitâbü'l-Berâhîn*'in yazılmasına Tebriz merkezli Râfıza bilginlerinin yazdıklarıyla ilgili duyduklarını sebep göstermektedir⁴⁴. O, bu risâleyi, İsnâ Aşeriyye Râfızîlerini reddetmek amacıyla yazdığını belirtmektedir. Çünkü ona göre Râfıza müminlere düşmanlık etmektedirler. İslam devletini ifsad etmek için yola çıkıp değişik bölgelere yayılmışlardır. Bağdat'ta Râfızî bidatçilerin büyükleri olan el-Murtaza, er-Râzî, İbnü'l-Mutahhar, en-Nasîr et-Tûsî gibi âlimler yetişmiştir. Böylece Râfıza güçlenip gelişmiş, bu âlimlerin yazdıkları eserleri kendilerine dayanak edinir olmuştur. Müellif, "adı geçen dört kişinin dört telifine vakıf oldum. Bunlar ve başkalarından Ehl-i Sünnet hakkındaki sözlerini aktardım" demektedir⁴⁵. O, bu isimleri vermesine rağmen, eser incelenince, aslında İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin *Minhâcü'l-Kerâme*'sinin ele alındığı, diğerlerinin ise destek niteliğinde kullanıldığı görülecektir. Marûf b. Ahmed, el-Hillî'nin bu eserine *Risâletü'l-İmâme* ismiyle atıfta bulunmaktadır. Ancak onun *Minhâcü'l-Kerâme*'den yaptığı, içinde eserin isminin de geçtiği alıntının da açıkça gösterdiği gibi bu risale, *Minhâcü'l-Kerâme*'dir.⁴⁶

B- İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve *Minhâcü'l-Kerâme* İsimli Eseri

Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, 648 (1250) tarihinde el-Hille'de doğmuş, 726 (1325) tarihinde aynı yerde vefat etmiştir. Cenazesi, Necef'e götürülerek orada defnedilmiştir. Kabri günümüze kadar ziyaret mahalli olma özelliğini sürdürmektedir⁴⁷.

el-Hillî, dönemindeki İlhanlı devleti hükümdarı olan Olcaytu ile iyi ilişkiler kurmuştur. Olcaytu 703/1304'te İlhanlı devletinin başına geçmişti. Olcaytu, Ha-

⁴¹ Tayyib Gökbilgin, "Ali Paşa, Semiz", *İA*, I, 341-342.

⁴² Ahmed Yusuf el-Hasan, *Takiyüddin ve'l-Hendesetü'l-Arabiyye*, s. 18.

⁴³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 5^b.

⁴⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 5^b.

⁴⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 8^b.

⁴⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 14^b -15^b. Aktardığı metni krş. el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 27-33.

⁴⁷ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, V, s. 396; Abdullah Efendî, *Riyâzü'l-Ulemâ*, I, 366; el-Bahrânî, *Lü'lü'l-Bahreyn*, s. 212, 219; Mustafa Öz, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", *DİA*, XVIII, 37-38.

nefi Mezhebi'ni benimsemişti⁴⁸. Bu dönemde Sünnî Hanefî ve Şafiî âlimler arasında münakaşalar meydana gelmekteydi. Bu durumdan rahatsız olan Olcaytu, sonunda 709/1310'da Şîa Mezhebi'ne girmiştir⁴⁹. Böylece İmâmiyye Şîası, bu dönemde siyasi otoriteden büyük ölçüde destek görmüştür⁵⁰.

el-Hillî, yazdığı eserlerinden bazılarını Olcaytu'ya ithaf etmiştir. *Minhâcü'l-Kerâme*, onun Olcaytu'ya ithaf ettiği eserlerden biridir⁵¹. Bu eserde İmâmiyye Şîası ve diğer mezheplerin imâmete dair görüşleri ve bu konuda İmâmiyye'nin diğer fırkalara karşı üstünlüğü, İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliği, Hz. Ali'nin ve diğer imamların imametlerinin delilleri, Hz. Ali'den öncekilerin imam olmadıkları ve Hz. Ebu Bekir'in imameti ile ilgili ileri sürülen delillerin geçersizliği gibi konular ele alınmaktadır. Bu kitaba cevaben İbn Teymiyye (ö. 728/1328) *Minhâcü's-Sünne* adıyla bir reddiye yazdığını ifade etmiştik. Müellif Ma'rûf b. Ahmed de ele aldığımız bu eserde İbn Teymiyye'den yararlanmıştı⁵².

IV- KİTÂBÜ'L-BERÂHİNİ'N-NEVÂKİZ DELÂLÂTİ'R-REVÂFİZ'DA ELE ALINAN KONULAR

Maruf b. Ahmed, eserinin mukaddimesinde (6^b) Şîa ve alt kolları, özellikle de imâmet konusunda ihtilafları hakkında bilgiler vermektedir. Daha sonra Şah İsmail ve Şah Tahmasb döneminde Osmanlılar'ın Safevîler ile ilişkilerine (9^b) değinmektedir. Eserini bablara ayıran Maruf b. Ahmed, I. Babta (14^b) İsna Aşeriyye'nin itikâdî görüşlerini değerlendirmektedir. Öncelikle İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'den yaptığı uzun alıntıdan hareketle, el-Hillî'nin Sünnîlere nisbet ettiği görüşleri tahlil etmektedir. İsna Aşeriyye'nin imamet konusundaki görüşlerini ele alan Maruf b. Ahmed, İmam-ı Muntazar (20^a) hakkındaki görüşlerini eleştirmekte, İmamlar için nas iddiasının (20^b) ve imametın usûlü'd-dîn esaslarından biri olmasının (28^a) geçersizliğini çeşitli delillerden hareketle ortaya koymaktadır.

II. Babta (29^b) Şîa'nın farklı yönlerine dair gözlem ve tespitlerini kaydetmektedir.

III. Babta (34^b) Muhammed b. el-Askerî'nin mehdiliği ve zamanın sonuna kadar dinin bir imama bağlı oluşu, imametın dinin esaslarından biri oluşu, imamların ve peygamberlerin masumiyeti konularını işlemiştir. Sahabe'nin tekfir edil-

⁴⁸ Ali eş-Şâbî, *eş-Şîa fi'l-İrân*, s. 148; el-Hillî, *Nehcü'l-Hak*, (takdim yazısı), s. 29.

⁴⁹ Onun mezhep değiştirmesi ve bunda el-Hillî'nin rolü hususunda farklı görüşler vardır. Bkz. el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 279; ; el-Bahrânî, *Lü'lüü'l-Bahreyn*, s. 325; Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şîa*, V, s.399 İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik", *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, s. 79-80; Sabine Schmidtke, *The Theology of al-Allama al-Hillî*, s. 31.

⁵⁰ Mustafa Öz, a.g.mad., *DİA*, XVIII, 37-38.

⁵¹ el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 29; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 7; Maruf, *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 14^b.

⁵² Nitekim "İbn Teymiyye demiştir ki" (Örnek olarak *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 56^a, 57^a.) diye başladığı cümleler olduğu gibi "*el-Kevâkibü'd-Derârî* kitabının sahibi Allâme Ebu'l-Hasan b. Ali, İbn Teymiyye'den naklederek dedi ki..." (s. 32^a) ifadesini kullanarak İbn Teymiyye'nin görüşünü başkasının eserinden aktarmaktadır.

mesi (38^b) konusunda değişik rivayet ve görüşlere yer vermiş, el-Hillî'nin özellikle sıfatlar konusunda Sünnîlere nisbet ettiği ithamları (50^a) değerlendirmiştir.

IV. Babta (51^a) el-Hillî'nin Sünnîlere yönelik ithamları, "iftiralar" olarak değerlendirilip cevapları verilmektedir. Daha sonra ise el-Hillî'nin İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliği için öne sürdüğü argümanlar (57^a) ele alınıp tenkid edilmektedir.

V. Babta (63^a) "iddiaları" başlığıyla Ehl-i Beyt ile ilgili ayetlerin tefsirleri değerlendirilmekte, tekrar imamet için nas iddiasına (64^a) değinilmektedir. Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir'in fazilet sıralaması tartışılmakta, bu arada mürted konusu ele alınıp Hz. Ebu Bekir'in bu konulardaki uygulamalarına (74^b) yer verilmektedir. Daha sonra el-Hillî'nin Hz. Ali ile savaşanların hükmü ile ilgili görüşü (76^b) tenkid edilmektedir.

VI. Babta (78^b) Şîa'nın Sahabeyi tekfiri ve onlar hakkındaki olumsuz görüşleri değerlendirilmektedir. Kâfir birinin iman etmesinden sonra cennete gireceği (90^b) anlatılıp, büyük günah işleyen ahiretteki durumu hakkında çeşitli görüşler ele alınarak değerlendirilmektedir.

VII. Babta (91^b) "hurafeler" başlığıyla Şîilerin Hz. Ali hakkındaki Sünnîlerce kabul görmeyen görüşleri (92^b), imamlar hakkında rivayet ettikleri mucize türü harikulade olaylar (99^a) ele alınıp tenkid edilmektedir. Bu babın sonunda bir fasıl açılarak tekrar sebb-i sahâbe (104^b) konusunda bilgiler verilmektedir.

Hâtîme bölümünde ise (107^a) Hz. Ebu Bekir'in imameti, imamette efdaliyet, masumiyet, seçim ve nas, her zaman bir imamın bulunması gibi konular incelenmektedir. Müellif kendi dönemindeki Râfıza için verilen fetva hakkında farklı görüşleri (109^a) kaydetmekte ve özellikler Taftazani'nin görüşlerine atıfla imamet ile ilgili delillerin değerlendirildiği bir bölümle (110^b) eserini tamamlamaktadır.

A- İsnâ Aşeriyye'nin İmâmet Anlayışı

Ma'rûf b. Ahmed eserine, girişten sonra, Şîa'yı tarif etmekle başlamaktadır. Onun konuyu anlatımında Şîa'nın siyaset anlayışı temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Luğatte "kişinin şîası", tabi olanları ve yardımcıları demektir. "Teşeyyü" ise şîa davasını gütmek demektir. Bu isim çoğunlukla, Hz. Ali ve Ehl-i Beytine tevallada bulunanlar için kullanılır olmuş ve onlara has bir isim halini almıştır. Şîi kelimesi, cins isim olup İmâmiyye, Keysaniyye, Zeydiyye ve Gulat'ı içine alır⁵³. Başlangıçtaki Şîa, ilk iki halifeden teberrî etmemekte, Sahabi'nin yükümleri için kötü söz söylememekteydi. Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in üstünlüğünü değil, sadece Hz. Ali ile Osman'ın üstünlüklerini tartışmaktaydılar⁵⁴.

⁵³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 7^b.

⁵⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 6^b.

Ravâfız ise komutanlarını terk eden ordu demektir. Râfıza da Şîa'dan bir fırkadır. Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin'e bir müddet beyat etmişler, sonra "ilk iki halifeden teberri et" dediklerinde, Zeyd onların isteğini reddedince, onu terk etmişlerdir⁵⁵.

Şûilerin karakterlerini tenkid eden Maruf b. Ahmed'e göre Şamlılar Muaviye'ye kesin itaat ederlerken, Iraklı Şîa Hz. Ali'yi dinlemezlerdi. Küfeliler, Hz. Hüseyin'i önce çağırıp sonra yalnız bırakmış, hatta karşı tarafta yer almışlardır⁵⁶. Rafizîler, ayaklanmalarını Ehl-i Beyt'e yardım etmek için gibi gösterirler. Ancak aslında onların bu faaliyetlerinin asıl sebebi, dünya sevgileri ve yönetme tamahlarıdır. Bu yönde vaatler verildiğinde Hz. Hüseyin'i terk edip karşı tarafın saflarına geçmişlerdi.⁵⁷

Maruf b. Ahmed, Şîa'nın kolları arasındaki imâmet konusunda ihtilafları, özellikle imamet için nas iddiasının geçersizliğini gösteren deliller olarak uzunca aktarmaktadır.⁵⁸ Ona göre Zeydiyye 10, Keysâniyye 12, İmâmiyye 34, Gulât 8, Batıniyye 8 veya 9 fırkadır. Bu grupların her biri diğerine muhaliftir. eş-Şerif el-Murtaza, on iki imamı kabul etmeyenleri tekfir etmektedir.⁵⁹ Muhammed b. el-Askerî'nin imametini, hatta varlığını kabul etmeyen, açıkça İsna Aşeriyye'nin iddialarını yalanlayan diğer Şîî gruplar da onun bu hükmüyle kâfir olmaktadır.⁶⁰

İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, "on iki imam hakkında tertip üzere nas bulunduğunu" savunmaktadır. On iki imamı ve haklarında nas olduğunu kabul eden diğer bir Şîî âlim eş-Şerif el-Murtaza'nın *el-İntisâr* isimli eserindeki ifadelerine göre, Peygamber'i ve Allah'ı bilmenin vacip olması gibi, imamın bilinmesi (ma'rife) de vaciptir. Onlarda inkâr ve şüpheye düşmek küfür olduğu gibi bunda da durum aynıdır⁶¹. Müellif Maruf b. Ahmed'in ifadesiyle Râfıza, "yaklaşık 260 (874) yılından günümüz 964 (1557) senesine ve zamanın sonuna kadar imamın gizli olan, ne yaptığı, kendisine ne yapıldığı gerçekten bilinmeyen bir çocuk olduğunda" ittifak etmiştir. Ayrıca müellif "kim onu bilmez, ona itaat ve yardım etmezse kâfir olurmuş..." diyerek⁶² bunun mümkün olamayacağını savunmaktadır.

Ma'rûf b. Ahmed'e göre nass iddia eden kimse, genel olarak muhacir ve ensarın büyüklerine, hakka muhalefet edip, onu gizlemelerinden dolayı; özel olarak da batıla tabi olmasından dolayı da Hz. Ali'ye ta'n etmiş olmaktadır. Hatta

⁵⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn* . s. 8^b.

⁵⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn* , s. 7^b-8^a.

⁵⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 14^a-15^b

⁵⁸ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 20^a-27^b. Bu görüşleri aktarırken, diğer bazı kaynaklarla birlikte, daha çok eş-Şehristânî, İbn Hazm, Fahreddin er-Razî, et-Taftazânî ve el-Cürcânî gibi âlimlerin eserlerine atıflar yapmaktadır.

⁵⁹ krş. el-Murtaza, *el-İntisâr*, s. 232.

⁶⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 27^b-28^a.

⁶¹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 20a; krş. el-Murtaza, *el-İntisâr*, s. 232.

⁶² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 20^a.

bunları dost edinen peygamber, bunlar hakkında birçok övgüyü içeren Allah'ın kitabı için de aynı durum söz konusudur⁶⁵. el-Hillî'nin iddia ettiği bu rivayetler, Hz. Ali'yi çok sevmelerine ve hakkında birçok rivayette bulunmalarına rağmen, güvenilir muhaddisler tarafından rivayet edilmemiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin hutbeleri ve mektuplarında yer almamakta, Şîa'ya meyletmekle itham edilen İbn Cerir'de (et-Taberi) de geçmemektedir⁶⁴.

Hz. Hasan'ın durumu, nas iddiasının doğru olmadığını göstermektedir. Hatta Hz. Hasan Râfıza'nın ifadesine göre kâfir olmalıdır. Çünkü o, yanında yüzbinden fazla süvari askeri olduğu halde, kendi seçimiyle, itaat ederek, beyatte bulunmuştur. Kardeşi Hz. Hüseyin de onun gibi yapmış, Muaviye ölünceye kadar beyatine sadık kalmıştır⁶⁵.

el-Hillî'nin "imameti, imanın rükünlerinden biri" saymasını⁶⁶ değerlendiren Maruf b. Ahmed, iman esasları ile ilgili naslara yer vermekte ve bu naslardan, imametin iman esaslarından biri olmadığı sonucuna varmaktadır⁶⁷. Bu konuyla ilgili el-Hillî'nin delil getirdiği "Kim imamını bilmeden ölürse cahilî olarak ölür" rivayeti için Ma'rûf b. Ahmed, hadisin senedinin zayıflığından söz etmekte, bu manayı ifade eden başka hadisler olsa da, bu durumda da haber-i âhâd olmaktan kurtulamayacağını savunmaktadır. Dolayısıyla ona göre bu hadis, iman esasları için hüccet olamaz⁶⁸.

B- Sahabe

Marûf b. Ahmed'e göre aslında Sahabenin durumu ve aralarında geçenler, akâid ve kelâm konuları değildir. O, bazı Râfızîler'in naklettiği hikâyelerle zihinlerin karışmasını önlemek ve konuyla ilgili bazı fikhî meseleleri açıklamak için bu konuları ele aldığını kaydetmektedir⁶⁹.

İsna Aşeriyeye, Hz. Ali için cesaret ve kahramanlık konusunda, aklın sınırlarını aşan, aşırı nitelendirmelerde bulunurlar. Sıra Hz. Ebu Bekir'e beyatten bahsetmeye gelince, aynı Hz. Ali'yi, o kadar acz içerisinde gösterirler ki akla sığmaz. Hz. Ali ve Abbas, Hz. Ebu Bekir'e bayat etmişlerdir. Onlar, Muaviye ile yaptıkları gibi, Hz. Ebu Bekir ile herhangi bir tartışma içerisine girmemişlerdir⁷⁰. Müellif, Hz. Ebu Bekir'in imameti için birçok delil getirmektedir. Bunlardan biri de "ben-

⁶⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 41^b. Devamında müellif, sahabiler hakkındaki ayet, rivayet ve görüşlere yer vermektedir. Ayrıca bkz. s. 64^a vd., 113^b.

⁶⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 113^b. Müellif, et-Taftazani'den nakille "kitaplarını bu gibi haberler ve sahabe için yergi ifadeleri ile doldurdular" demek ve bunun için Nasîruddin et-Tûsî'nin *et-Tecrid*'ini örnek göstermektedir. *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 114^a.

⁶⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 20^b.

⁶⁶ *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 27.

⁶⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 34^b-35^a. Müellifin verdiği cevapta İbn Teymiyye'den yararlandığı anlaşılmaktadır. krş. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 73.

⁶⁸ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 36^b. krş. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 110.

⁶⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 108^a.

⁷⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 111^a. Bu görüşler için "imam" dediği birine atıfta bulunuyor ki muhtemelen Fahreddin Razi'dir.

den sonra Ebu Bekir ve Ömer'e uyun" rivayetidir⁷¹. Ona göre Ehl-i Sünnet başta olmak üzere, Mu'tezile ve diğer İslam fırkaları, peygamberden sonra hak imamın Hz. Ebu Bekir olduğunda ittifak etmişlerdir. Ümmet bu hususta icma etmiştir⁷².

el-Hillî tarafından, Hz. Ali'nin birçok yönden Hz. Ebu Bekir'den üstün olduğu iddia edilmekte, bunlar arasında, örneğin bir üstünlük göstergesi olarak, Hz. Ali'nin en zahid kişi olduğu iddia edilmektedir. Müellife göre ise Hz. Ebu Bekir müslüman olduğunda büyük bir mala sahipken, öldüğünde geriye çok az bir miktar bırakmıştır. Hz. Ali öldüğünde ise dört hanımı, cariyelerinden başka ondokuz ümmü veledi vardı. Geriye yirmi dört çocuk, onlar için de epey de mal bırakmıştı⁷³.

Marûf b. Ahmed, kendi döneminde yazılmış olan *Mesâlikü'l-Efhâm*'ın sahibi (Şehid-i Sani) ve Muhammed b. Cumhur'un (adı geçen kitaba bir haşiye yazmıştır) görüşlerine yer vermektedir. Müellifin aktardığına göre adı geçen kitabın haşiyesinde İbn Cumhur "Hz. Ali'nin bütün kemalat ve makamatta Hz. Peygamber'e eşit olduğunu" savunmuştur⁷⁴. Ayrıca ona göre imamlar, Hz. Muhammed hariç, diğer peygamberlerden üstündür⁷⁵. Bu gibi görüşleri değerlendiren müellif, muhatapları için ağır ifadeler kullanmaktadır⁷⁶.

el-Hillî'nin kaydettiğine göre Hz. Peygamber "Ali sevgisi (hubbu Ali) hasenedir, onunla birlikte seyyie zarar vermez; buğzu Ali seyyiedir, onunla birlikte hasene fayda etmez" demiştir.⁷⁷ Onun naklettiği başka bir rivayette Hz. Peygamber "eğer insanlar Ali sevgisi üzere birleşselerdi Allah cehennemi yaratmazdı" demektedir⁷⁸. Marûf b. Ahmed ise bu rivayetin akla ve nakle uymadığını savunmaktadır. Babası Ebu Talib, oğlu Ali'yi sevmesine rağmen, onun sevgisi fayda vermemiş, şirkten dolayı cehenneme girecektir. Hz. Peygamberin "Fatıma hırsızlık yapsa elini keserdim" sözünü hatırlatan müellif, "Peygamber sevgisi, Hz. Ali sevgisinden daha büyük olmalıdır" diyerek bu görüşün yanlışlığını ortaya koymaktadır⁷⁹.

el-Hillî, Hz. Ali ile harbedenlerin kafir olduklarını savunmakta ve bu hususta Hz. Peygamberden "senin harbin benim harbimdir" rivayetine yer vermek-

⁷¹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 111^b. Ayrıca bkz. s. 115^a, 107^a. Bu rivayetle ilgili detaylar ve değerlendirme için bkz. Hüseyin Kahraman, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", s. 23.

⁷² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 110^b vd.

⁷³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 67^a.

⁷⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 92^b.

⁷⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 93^a.

⁷⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 93^a.

⁷⁷ El-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 97.

⁷⁸ El-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 97; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 106; III, 496; V, s. 76.

⁷⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 95^a vd. Daha sonra müellif döneminin aşırılıklarına işaret eden şiir örneklerine yer vermektedir. İbn Cumhûr'dan aktardığı şirde "Vallahi Haydar olmasaydı Dünya da olmazdı..." gibi ifadeler kullanmaktadır. s. 96^a vd.

tedir⁸⁰. Ma'rûf b. Ahmed'e göre bu rivayet uydurmadır⁸¹. Yine tevatürle sabittir ki Hz. Ali, Cemel savaşında diğer savaşlardaki gibi ganimet almak vb. uygulamalara gitmemiş, "kardeşlerimiz bize asi oldular" demiştir⁸². Ehl-i Sünnet, Sahabe arasında geçen konularda kimseye "kafir veya fasık denmemesi" üzere ittifak etmiştir⁸³.

el-Hillî'nin aktardığı "Ali'den başka genç, Zülfikar'dan başka kılıç yoktur (lâ fetâ illâ Ali, Lâ seyle illâ zülfikâr) rivayeti⁸⁴ Marûf b. Ahmed tarafından "birçok yönden yalan ve uydurma" olarak değerlendirilmektedir. Rivayet, Bedir Savaşı'da Hz. Ali hakkında verilmektedir. Hâlbuki Zülfikar, bu savaşta Hz. Ali'nin değildi; Ebu Cehil'in kılıcıydı. Müslümanlar onu, bu savaş neticesinde ganimet olarak elde etmişlerdi⁸⁵.

el-Hillî "Müslümanların Hz. Osman'ın öldürülmesi için icma ettiği", Hz. Aişe'nin onun ölümünden sevinç duyduğu, Hz. Peygamber'in Muaviye'ye lanet ettiği gibi iddialarda bulunmaktadır⁸⁶. Marûf b. Ahmed "bu Râfıziler, eğer müminler, böyle büyük ithamda buldukları Hz. Aişe, onların da annesidir" demektedir⁸⁷. Bu konuda herbir delili değerlendiren müellif, bazen ilginç noktalara değinmektedir. Örnek olarak el-Hillî, Muaviye hakkında "oğlu Yezid'in elinden tutarak peygamberin hutbesini dinlemeden çıktığını, peygamberin de onlara lanet ettiğini" yazmaktadır⁸⁸. Hâlbuki Muaviye, peygamber hayattayken henüz evlenmemiştir. Onun evliliği Hz. Ömer dönemindedir. Yezid ise Hz. Osman döneminde doğmuştur. Ma'rûf b. Ahmed'e göre bunlar, el-Hillî'nin rivayetlerinin yalan olduğunu göstermektedir⁸⁹.

Müellif Marûf b. Ahmed, kendi döneminde Sahabeye, özellikle de ilk üç halifeye, kötü söz söylendiğini, gördüğü bir kitapta "dört rekatlı namazların ikinci rekatinde lanet okunması ve onların Firavun'dan bile daha şiddetli azab göreceğine dair cümlelerin yer aldığını"⁹⁰ belirtmektedir. Bu konuda 922/1516 senesinde Sayda'nın Râfızî emirinin de adının karıştığı Şeyh Ali el-Kurdî adında birinin başına gelenlere işaret etmektedir⁹¹.

C- İmâmiyye Mezhebi'ne Uymanın Gerekliliği

el-Hillî, İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliğini, çeşitli delillerle savunmaktadır. O, Nasîruddin et-Tûsî'ye "Peygamberin yetmiş üç fırka hadisindeki

⁸⁰ *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 80, İbn Teymiyye, bu rivayeti yalan olarak değerlendiriyor. *Minhâcü's-Sünne*, IV, s. 495.

⁸¹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 78^b.

⁸² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 79^a vd.

⁸³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 87^a.

⁸⁴ *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 93; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, V, s. 53.

⁸⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 95^a.

⁸⁶ *Minhâcü'l-Kerâme* 76, 184; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, IV, s. 309, 322, 329, 478.

⁸⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 84^a.

⁸⁸ *Minhâcü'l-Kerâme*, 79; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, IV, s. 443.

⁸⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 88^b.

⁹⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 104^b.

⁹¹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 105^a.

fırka-i naciyenin kim olduğunu” sormuş, et-Tûsi de “diğer fırkalardan ayrıldığı için İmâmiyye fırkası olduğunu” söylemiştir. Ona göre “İmâmiyye dışındaki fırkalar akaid esaslarında ortaklardır”⁹².

Marûf b. Ahmed, et-Tusi'nin de benimsediği bazı görüşleri savunanları kâfir olmakla itham eden el-Hillî'nin “tekrir ettiği sınıfa giren birinin görüşünü almaması gerekirdi” diyerek tutarsızlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Tusi'ye Alamut'ta Bâtînî-İsmailîler'in, sonra müşrik Hülâgu'nun yanında yer alma, içki içme gibi suçlamalar da yaparak,⁹³ onun bu konuda sözü sened olacak biri olmadığını ortaya koymamaya çalışmaktadır.

İmâmiyye ile diğer fırkalar arasındaki benzerliklerden bahseden müellif, onların da ortak olduğu akâid esasları olduğunu, dolayısıyla onların müstesna bir durumları olmadığını göstermeye çalışmaktadır⁹⁴.

el-Hillî'nin “İmâmiyye'nin görüşlerini masum imamlardan aldığı, uyulmaya daha layık olduğu” iddiasını⁹⁵ eleştiren müellif, “bilakis Râfıza'nın dinin esasları hususunda Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e muhalefet ettiğini” ifade etmektedir. İmamlar ile ilgili rivayetler, onların daha çok Ehl-i Sünnet'in görüşlerini tatbik ettiklerini göstermektedir. Şîa, dinin esasları hakkında birçok konuda ihtilaf etmiştir. Yirmi kadar fırkaya ayrılıp, birbirlerini tekfir etmektedirler. Bu fırkalardan hangi birinin görüşü bu imamlardan alınmadır⁹⁶. Ayrıca rivayet konusunda Şîa'nın tanınmış kişilerden oluşan muttasıl senedleri de yoktur. Râvileri yalancılıkla cerh edilmiş, rivayetleri munkatı kalmıştır⁹⁷.

el-Hillî'ye göre “İmâmiyye, kendileri ve imamları için kurtuluşu kesin görürken Ehl-i Sünnet, kendileri için de başkaları için de kesin bir kurtuluş öngörememektedir. Bundan dolayı İmâmiyye'ye tâbi olunmalıdır”⁹⁸. Maruf b. Ahmed, el-Hillî'nin Ehl-i Sünnet için bu konuda verdiği bilginin doğru olmadığını ifade etmektedir. Ehl-i Sünnet, Kur'an'ın ifade ettiği gibi Allah'a ittika eden ve takva üzere ölen herkesin kesin olarak cennete gireceğine inanmaktadır. Ayrıca Ehl-i Bedir ve (Hudeybiye'de) ağaç altında beyat edenler için de kurtuluşun kesinliğine inanmaktadır⁹⁹.

Ma'rûf b. Ahmed'e göre “fırka-i naciyenin vasfı, sahabeye uymaktır”. Bu ise Ehl-i Sünnet'in bir özelliğidir¹⁰⁰.

⁹² El-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 49.

⁹³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 57^a. Bu suçlamalar için İbn Teymiyye'ye atıf yapılmaktadır. Bkz. *Minhâcü's-Sünne*, C. III, 443.

⁹⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 58^b.

⁹⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 60^b. Krş. el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 37, 50.

⁹⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 59^b. Daha sonra müellif, onların beklenen imam hakkındaki tartışmalarına yer vermektedir.

⁹⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, s. 61^a.

⁹⁸ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 59^a. Krş. El-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 50.

⁹⁹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 60^a.

¹⁰⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 57^b.

D- Ehl-i Sünnet ile İlgili Bazı İddialar

el-Hillî, sıfatlar konusunda, Ehl-i Sünnet'in "Allah ile beraber kadimler çoktur" deyip ilim, kudret gibi hariçte mevcut olan manaları isbat ettiklerini ve Allah'ı âlim diye vasıflandırabilmek için ilim denen mananın subutuna muhtac hale getirdiklerini iddia etmektedir¹⁰¹. Ma'rûf b. Ahmed ise "Mâturidiyye, Eşariyye ve dört müctehid imamı taklid edenlerin bu manaları, Allah isminin haricinde olmadığını ve bunları zat üzerine zaid olarak kabul ettiklerini" ifade etmektedir¹⁰².

el-Hillî, Ehl-i Sünnet'e hüsün-kubuh, fiillerin kula nisbeti gibi konularda ithamlarda bulunmakta, müellif, bu iddiaları Eşari ve Maturidilerin "ef'âl-i ibâd" ve "kesb" nazariyelerini ele alarak cevaplandırmaktadır¹⁰³. Maruf b. Ahmed'in "şeyhu ehli's-sünne ve'l-cemâa" diye nitelediği İmam Ebû Mansur el-Mâturîdî'ye göre "kul, mecazen değil, hakikaten fiile sahiptir"¹⁰⁴.

el-Hillî, "Ehl-i Sünnet'in peygamberlerin masumiyetine inanmadığını, onlara fık, kizb vb. şeyler isnad ettiklerini"¹⁰⁵ söylemektedir. Maruf b. Ahmed'e göre ise "Ehl-i Sünnet, peygamberlerin Allah'tan tebliğ ettikleri şeyler hakkında masum olduklarında" ittifak etmişlerdir¹⁰⁶.

Ma'rûf b. Ahmed'e göre el-Hillî, mezhepleri birbirine karıştırmış, birini diğerine vurup, kör bir bakışla, herbirinden kötülecek birşeyler ortaya koymuştur. O, aşırı gitmiş, Zahirîyye'yi (es-Sünniyetü'z-zâhira), Ehl-i Sünnet'e nisbet etmiştir¹⁰⁷.

E- Dönemle ilgili Bazı Tarihi Bilgiler ve Müellifin Gözlemleri

Maruf b. Ahmed, Şah İsmail ve Şah Tahmasb döneminde Osmanlılar'ın Safevîler ile ilişkilerine dair bazı tarihi bilgiler vermektedir. "Fâcir" ve "kâfir" diyerek nitelediği Şah İsmail, onuncu hicri asrın başında zuhur edince, o dönemin Râfizîleri tarafından Mehdî'nin öncüsü (mukaddime) olarak kabul edilmekteydi.¹⁰⁸ O zamanlar, hiçbir yönetim ona karşı koyamıyordu. Ehl-i Sünnet'in hâkim olduğu bölgelerin ortasında olan Bağdat'ı bile ele geçirmişlerdi. Mısır ve Şam melikleri ondan korkmaktaydı. Memluklu sultanı el-Gavrî,¹⁰⁹ sözüne itibar ettiği Râfizî birinin telkinleriyle neredeyse onun mezhebini kabul edecekti. Ancak Sultan Selim Han, Şah İsmail'e büyük bir darbe indirmişti.¹¹⁰ Sultan (Kanunî Süleyman) defalarca Safevî ülkesine girip çıkmış, Tahmasb Osmanlı ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edememiş, çareyi kaçmakta bularak rezil olmuştu.¹¹¹ Ancak kar yağıp Osmanlı askerlerinin bölgeden çekilmesiyle, Tahmasb'ın oğlu İsmail'in

¹⁰¹ *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 38.

¹⁰² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 50^a.

¹⁰³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 51^a.

¹⁰⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 18^a.

¹⁰⁵ bkz. el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme*, s. 32; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 73.

¹⁰⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 38^a. Bu ifadeler İbn Teymiyye'den alınmadır. *Minhâcü's-Sünne*, I, 470. Yine es-Sübkî'den konuyla ilgili mısralar aktarmaktadır.

¹⁰⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 15^b. Müellif, bundan sonra Ehl-i Sünnet'in temel prensiplerini vermektedir.

¹⁰⁸ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 9^b.

¹⁰⁹ El-Gavrî hakkında bilgi için bkz. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavrî", *DİA*, XXIV, s. 314-6.

¹¹⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 9^b-10^a.

¹¹¹ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 11^a krş. Sümer, s. 62 vd.

Erzurum ve çevresinde yaptığı gibi, Safevî kuvvetleri gelip ortalığı yakıp yıkmaktaydı.¹¹²

Maruf b. Ahmed, kendi dönemindeki Rafıza hakkında, bazı ilginç bilgilere de yer vermektedir. Onun aktardığına göre Râfızîler, on rakamını kullanmamakta, Şam'da yetişen (şâmî) duttan yememektedir¹¹³. Müellif, Râfızîler arasında rağbet gören Hz. Ali'ye ulûhiyet atfeden şiiirlerden örnekler aktarmaktadır¹¹⁴. Sayda'da kadılık yaptığı dönemdeki gözlemlerinden bahsederek "bir Râfızî'nin kabından Sünnî biri yemek yediğinde, Râfızînin o kaba ihtiyacı yoksa onu kırar, aksi durumda yedi kez yıkayarak mubalağa ederdi" demektedir¹¹⁵. Ayrıca onlar için "imamlarının kabirlerini meşhedler edindiler, cumayı-cemaatı bıraktılar. Orada namaz kıldıklarında, tek başlarına kılarlar" demektedir. Râfızîler, kabirler üzerine yaptıkları meşhedlere tazimde bulunmakta, itikâf, hatta hac yapmaktadırlar. Sayda taraflarında biri, Irak yönüne giderse "meşhedlere hacca gitti", döndüğünde de "hacdan döndü" denmektedir. Onlar, bu mekânları ziyareti, Kâbe haccından daha büyük görmektedirler¹¹⁶. Bu yerlerin ziyareti sırasında mut'a nikâhi da yapılmaktadır. Maruf b. Ahmed'in Padişah'ın imamından dinlediği bir hatıraya göre el-Hille'de bu gibi yerleri ziyaretleri sırasında, yaşlı bir kadın gelip "efendim haccınız henüz tamam olmadı" demiştir. "Neyle tamam olacak?" diye sorduklarında "mut'a ile" cevabını almışlardır¹¹⁷.

F- Râfızî-Kızılbaşlar ile İlgili Fetva

XVI. yüzyılda Osmanlı ulemasının, Safevîlere karşı savaş açılabileceği ve bu savaşın meşru olacağına dair fetvalar verdiği bilinmektedir¹¹⁸. Resmi mercilerde de Râfızîlerin müminlerden sayılmadığı anlaşılmaktadır¹¹⁹.

Maruf b. Ahmed'in aktardığına göre kendi dönemindeki Ehl-i Sünnet âlimleri, Kızılbaş Râfızîleri (er-Ravâfidu'l-Kızılbaşîyye) ve onlar gibi inananları tekfir etmekte, onlarla savaşa ve öldürülmelerine cevaz vermektedirler. Râfızîler, peygamberin sünnetini ve hadis-i şeriflerini aşağılamakta, onlar tarafından şer'î ki-

¹¹² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 13^b Müellif devamında Osmanlı kuvvetlerinin Safevî topraklarında, çeşitli bölgelerde elde ettikleri başarılar ile ilgili bilgiler vermektedir. Detaylar için bkz. Sümer, s. 66.

¹¹³ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 29^b-30^b.

¹¹⁴ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 33^a.

¹¹⁵ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 31^b.

¹¹⁶ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 33^a, 34^a. O dönemde yaşamış olan Şii alim Şehid-i Sanî hakkında bilgi verilirken de yaptığı ziyaretlerden bahsedilmektedir. Kendi ifadelerinden 946'da yaptığı ziyaret için bkz. *Mesâlikü'l-Efhâm*, (takdim yazısı,), s. 16, 22. Ayrıca bkz. Hasan es-Sadr, *Tekmilatü Emelî'l-Âmil*, s. 214.

¹¹⁷ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 33^b.

¹¹⁸ Bu fetvalar ve içerikleri için bkz. Ekinci, s. 166-173; Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*, s. 14, 35, 130 ve değişik yerler. İbn Kemal Paşa'nın bu konudaki fetvasının metni için "Risâletun fî Tekfiri'r-Ravâfid (Kızılbaş)", *Hamsu Resâil fî'l-Firak ve'l-Mezâhib*, s. 195-201. İbn Kemal Paşa'nın fetvasının değerlendirilmesi için bkz. Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 90-4; Hüseyin b. Abdullah Şirvanî'ye ait böyle bir fetvanın metni için bkz. Kemal es-Seyyid, *Nuşûu ve Sukûtu'd-Devleti's-Safeviyye*, s. 335-356.

¹¹⁹ Amasya Barışı (962/1555) öncesi mektuplaşmalardan anlaşılıyor ki Vezir-i Azam Ahmed Paşa, Safevîlere yazdığı ikinci mektubunda, Safevîlerin "kim bir mümini öldürürse cezası ebedi olarak cehennemdir" ayetini dayanak bulmalarını doğru bulmayarak, bu ayetin ancak müminler hakkında varid olabileceğini, erbab-ı rafid ve ilhad olup ashab-ı kirama sebbeden İranlılar hakkında olamayacağını ileri sürmekteydi. Remzi Kılıç, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İnanç Siyası Anlaşmaları*, s. 68.

taplar son derece hakir görülmekte, yakılmakta ve necaset yapılan yerlere atılmaktadır. Onlar, Ehl-i Sünnet âlimlerini öldürmekte ve bunu helal görmekteyler. Ayrıca kesin haram olan şeyleri helal saymaktadırlar¹²⁰. Müellif, Şah İsmail hakkında da “facir, kafir” gibi ifadeler kullanmaktadır¹²¹. Marûf b. Ahmed, Hz. Ebu Bekir ve Ömer hakkında kötü söz söylemenin büyük günah olduğu gerekçeyle “Râfıza'nın şahitliğinin kabul edilmeyeceğini” belirtmektedir¹²².

SONUÇ

XVI. asırda Safevî Kızılbaş halifeleri, İran'dan Anadolu'ya Şiî itikâdı ile ilgili kitaplar getirerek bu kitapların halk arasında okunmasını sağlamışlar, Şiî itikâdını yaymaya çalışmışlardır. Bu kitaplar arasında İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin kitaplarının da yer aldığı anlaşılmaktadır. el-Hillî, *Minhâcü'l-Kerâme* isimli eserinde imâmet konusunu ele almış ve İmâmiyye Mezhebi'ne uymanın gerekliliğini savunmuştur. Bu kitaba İbn Teymiyye *Minhâcü's-Sünne* adıyla bir reddiye yazmıştır.

Ma'rûf b. Ahmed de genel olarak Râfıza'ya, özel olarak el-Hillî'nin bu eserine karşı *Kitâbü'l-Berâhîni'n-Nevâkız Delâlati'r-Revâfız* adıyla başka bir reddiye yazmıştır. Onun bu eserinde İbn Teymiyye'nin adı geçen reddiyesinden büyük ölçüde istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ma'rûf b. Ahmed, el-Hillî'nin Şiî olmayan herkesi Ehl-i Sünnet diye niteleyip her birinden eleştirebileceği görüşler alıp, bunları Ehl-i Sünnet'e isnad ettiğini savunmaktadır. Râfıza'yı bilgisizlik ve çelişkilere düşmekle suçlayıp çeşitli sebepler ileri sürerek tekfir edilmeleri gerektiğini savunmaktadır.

O, Ehl-i Sünnet'in görüşlerine yer verirken, isim vererek, Eşariyye ile birlikte Maturidiyye'nin görüşlerini de ele almakta, yaşadıkları dönemde fikrî münakaşalar yapmış olan İbn Teymiyye ile es-Subkî'yi bir araya getirmektedir.

İçeriğini ancak genel hatlarıyla yansıtabildiğimiz Maruf b. Ahmed'in bu eseri, bu dönemle ilgili yapılan çalışmalarda pek kullanılmamıştır. Onun yaşadığı dönemle ilgili siyasi olaylara yaptığı atıflar, çeşitli vesilelerle Şîa ile ilgili aktardığı kendi gözlemleri önemlidir. Bu gün daha çok Suriye, Lübnan ve Mısır sınırları içerisinde kalan bölgelerde yaşayan müellifin yazdıklarından, yaşadığı dönemde, o bölgelerdeki Râfıza'nın durumunu, yaygın olan kaynaklarını, gündemdeki konuların ipuçlarını ve Sünnî çevrelerdeki Râfıza ile ilgili hassasiyeti öğrenebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abdullah Efendî, *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fudalâ*, Kum, 1401.

Aka, İsmail, “X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik”, *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İSAV (İlmî Neşriyat), İstanbul 1993.

Akyol, Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 1999.

¹²⁰ *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 109^a.

¹²¹ “onuncu asrın başında facir, kafir Şah İsmail ortaya çıktı”. *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 9^b.

¹²² *Kitâbü'l-Berâhîn*, vr. 109^a vd.

- el-Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Hur, *Emelü'l-Âmil*, Bağdat 1385.
- Arıkan, Adem, *İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin "Keşfü'l-Murâd fî Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd" Adlı Eserine Göre Dîni ve Siyâsî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2004.
- el-Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *Lü'lüü'l-Bahreyn*, Nşr. Muhammed Sâdık Bahrülulum, Beyrut, 1406/1986.
- Baltacı, Cahit, *Osmanlı Medreseleri (XV-XVI. Asırlar)*, İstanbul 1976.
- Bartold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (izah ve düzeltmeler: M. Fuad Köprülü) 5. bs., Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1940.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (sad. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen) İstanbul; Meral yay. ts.
- Caferiyan, Resul, "Pezûheşî der Bârei İntikâli Kitabhây-i Kuheni Şîi ez Serzeminhây-ı Arabî be İran der Âğâz-i Devre-i Safavî", *Makâlât-ı Târihi*, IV, Kum 1374, ss. 91-109.
- Çakır, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ 2003.
- Çelebi, İlyas, "Hızır", *DİA*, XVII, 406-409.
- Dalkıran, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997.
- ___ *Ahmed Feyzi Çorûmî'nin el-Feyz'r-Rabbânî'si Işığında Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in Şi'î Akâidesine Tenkidleri*, İstanbul 2000.
- Dizer, Muammer, *Takiyüddin*, Ankara; Kültür Bakanlığı yay. 1990.
- Ekinci, Mustafa, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2002.
- el-Emîn, Muhsin, *A'yânü's-Şia*, Beyrut 1403/1983.
- Fischer, Michael M.J., *Iran from Religious Dispute to Revolution*, Harvard University Press 1980.
- el-Gazzî, Kamil el-Bâlî el-Halebî, *Kitâbü Nehri'z-Zehab fî Târihi Haleb*, Haleb 1412/1991.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Süleyman I", *İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 99-155.
- ___ "Ali Paşa, Semiz", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 341-342.
- Gölpınarlı, Abdülbâkıy, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1987.
- el-Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, Tahran, t.y.
- el-Hasan, Ahmed Yusuf, *Takiyüddin ve'l-Hendesetü'l-Arabiyye*, Haleb 1407/1987.
- el-Hillî, Cemalüddin Hasan b. Yusuf İbnü'l-Mutahhar, *Nehcü'l-Hak ve Keşfü's-Sıdk* (Nşr. Aynullah el-Hasenî el-Urmevî), Kum 1407.
- ___ *Minhâcü'l-Kerâme fî Marifeti'l-İmâme*, (thk. Abdurrahim Mubarek), Merkezü'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, www.aqaed.com/shialib/books/04/m_krama/index.html
- el-Hûî, Ebü'l-Kâsım el-Musevî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs*, 4.b., Beyrut 1403/1985.
- İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin Ahmed b. İbrahim, *Dürrü'l-Habebe fî A'yâni Haleb*, nşr. Mahmuh el-Fâhûrî, Yahya Zekeriyya Abbara, Dımaşk 1973.
- İbn Kemal Paşa, "Risâletun fî Tekfiri'r-Ravâfid (Kızılbaş)", *Hamsu Resâil fî'l-Firak ve'l-Mezâhib*, tahkik: Seyyid Bahçivan, Dâru's-Selâm (Kahire) 2005, ss. 195-201.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Minhâcü's-Sünne*, (nşr. Muhammed Reşad Salim), 1.b., Riyad; Müessesetü Kurtuba, 1406.
- Kahraman, Hüseyin, "İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005 s. 133-163.
- Kılıç, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İnanç Siyasi Antlaşmaları*, İstanbul 2001.

- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri 1*, (1578-1590), İstanbul 1962.
- el-Murtaza, Ebü'l-Kâsım Alemülhüda Ali b. Hüseyin eş-Şerîf, *el-İntisâr*, (nşr. Muhammed Rıza), Beyrut 1405/1985.
- Nev'îzade Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şekâik* (Şekâik-ı Numaniyye ve Zeyilleri) nşr. Abdulkerim Özcan, İstanbul 1989.
- Newman, Andrew J., *Society and culture in the early modern Midlle East : studies on Iran in the Safavid period*, Leiden : E.J. Brill, 2003.
- Onat, Hasan, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslamiyat*, VI (2003), sayı. III, 111-126. Bkz. <http://www.hasanonat.com/ayrinti.php?sayfa=2&no=11> .
- Öz, Mustafa, "Hillî, İbnü'l-Mutahhar", *DİA*, XVIII, 37-38.
- Refik, Ahmet, "Osmanlı Devrinde Rafizilik ve Bektaşilik", *Darulfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IX, sayı: 2, İstanbul 1932, s. 21-59.
- Roemer, H. R., "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran*, VI (The Timurid and Safavid Periods). ed. Peter Jackson and Laurence Lockhart, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, ss. 189-350.
- Rumlu, Hasan, *Ahsenü't-Tevârih*, nşr. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1357/1979.
- es-Sadr, Hasan, *Tekmiletü Emeli'l-Âmil*, (nşr. Ahmed el-Hüseynî, Kum 1406.
- Schmidtke, Sabine, *The Theology of al-Allama al-Hillî*, Berlin 1991.
- es-Seyyid, Kemal, *Nuşûu ve Sukûtu'd-Devleti's-Safeviyye*, Kum 1426/2005.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Kansu Gavri", *DİA*, XXIV, s. 314-6.
- Sümer, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 2.bs., Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1999.
- eş-Şâbî, Ali, *eş-Şîa fi'l-Îrân*, (y.y.) 1400/1980.
- Şeriati, Ali, *Ali Şiasî Safevî Şiasî*, 2.b., (trc. Feyzullah Artinli), İstanbul 1990.
- Şeşen, Ramazan, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin er-Râsîd'in Soyü Üzerine" *Erdem*; Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c. IV, sayı: 10, 1988, 165-173.
- et-Tabbâh el-Halebî, Muhammed Ragîb b. Mahmûd b. Haşim Ragîb, *İlâmü'n-Nübelâ bi-Târîhi Haleb eş-Şehbâ*, Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1344/1926.
- et-Tahrânî, Muhammed Muhsin Aga Bozorg, *ez-Zeria ila tasâni'fi's-Şîa*, Beyrut 1983.
- Teber, Ömer Faruk, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*, (yayınlanmamış doktora) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ebstitüsü, Ankara 2005.
- Tedmürî, Ömer Abdusselam, *Mevsâatü Ulemâ'il-Müslimîn fi Târîhi Lübnan'il-İslâmî* (6.-10. h. asırlar), (2. kısım), Beyrut 1411/1990.
- Uyar, Mazlum, *Şîi Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1968.
- Ünver, A. Süheyl, *İstanbul Risaleleri*, İstanbul 1996.